

Богуш А.М.

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ РАННЬОГО ВІКУ

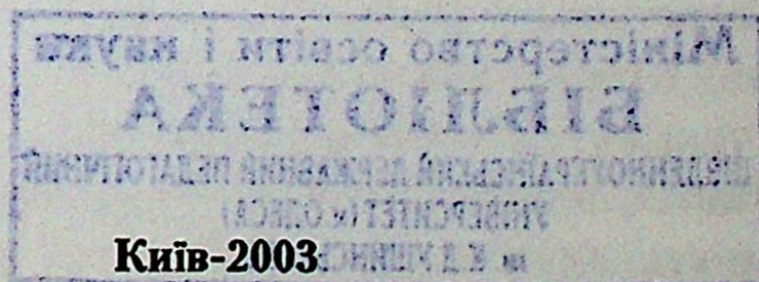
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Алла Богуш

**ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА
РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ
ДІТЕЙ РАННЬОГО ВІКУ**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих
навчальних закладів*

8 1 2 5 2 1 8

УДК 373.2:81'242(075.8)

ББК 74.100я73

Б 74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2-1995 від 30.10.2002.)*

Рецензенти: Кандидат педагогічних наук, доцент Слов'янського державного педагогічного університету – Н.В.Гавриш
Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова – І.О.Луценко
Кандидат педагогічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету – Н.В.Малиновська
Кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри теорії і методики дошкільної освіти Південноукраїнського державного педагогічного університету ім.К.Д.Ушинського – О.С.Трифонов

ISBN 966-8407-08-3

А.М.Богуш

**Б 74 Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку :
Навчальний посібник – Київ:Видавничий Дім «Слово», 2003р. – 344с.**

Висвітлено теоретичні засади становлення і розвитку мовлення дітей перших трьох років життя: звукової культури мовлення; появу перших слів і розвиток словника; формування граматичної правильності мовлення; розвиток діалогічного мовлення.

Розкрито зміст і методику розвитку мовлення і навчання перших трьох років життя рідної мови в дошкільному закладі; подано конспекти занять з розвитку мовлення, приклади дидактичних ігор, зразки планування роботи з розвитку мовлення у групах раннього віку; висвітлено роботу в повсякденному житті з батьками з розвитку мовлення дітей. Для студентів вищих навчальних закладів, вихователів, батьків.

527518

ББК 74.100я73

ISBN 966-8407-08-3

© А.М.Богуш, 2003

© Видавничий Дім «Слово», 2003

дуб

ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО

У ранньому віці закладається фундамент мовленнєвого розвитку дитини. Своєчасний розвиток мовлення, у свою чергу, є основою розумового й психічного розвитку особистості. Затримки і вади мовлення негативно впливають на формування навичок спілкування, ведуть до замкненості, відчуженості дитини в системі «дитина - одноліток», негативно відбиваються і на подальшому навчанні дитини у школі.

Період раннього дитинства охоплює вік від народження до 3 років. Розвиток мовлення в цей період відбувається здебільшого у процесі емоційного спілкування дорослого з дитиною. Таке спілкування може проводитись як індивідуально з кожною дитиною, так і з невеличкими групами дітей в ході спеціально організованих ігор-занять та індивідуально-групових занять. Ефективність розвитку мовлення залежить від кількості «розмов» з дитиною, тобто характеру мовленнєвої активності дитини. Організоване і цілеспрямоване навчання дітей навичок мовленнєвого спілкування здійснюється у групах раннього віку в дошкільних навчальних закладах під керівництвом педагогів.

Водночас позитивних результатів у своєчасному мовленнєвому розвитку кожної дитини можна досягти лише за умови спільної роботи дошкільного навчального закладу і сім'ї. Завдання педагогічної просвіти батьків з питань розвитку мовлення дітей раннього віку покладається на педагогічний персонал дошкільних закладів.

У цьому зв'язку виникає необхідність теоретичної і прак-

тичної підготовки педагогічних кадрів до роботи з розвитку мовлення дітей раннього віку.

Мета спецкурсу – озброїти майбутніх вихователів науковими знаннями про закономірності становлення і розвитку мовлення дітей від народження до 3 років, познайомити їх з методами і прийомами мовленнєвого розвитку дітей в кожній віковій групі раннього віку.

У процесі підготовки навчального посібника було використано праці фізіологів (Павлов І., Красногорський М., Іванов-Смоленський А. та ін.), психологів (Аркін Ю.А., Виготський Л.С., Ельконін Д.Б., Маркова А.К., Рубінштейн С.Л. та ін.), лінгвістів (Гвоздев О.М. та ін.), педагогів (Аксарина Н.М., Щелованов Н.М. та ін.), методистів (Іваненко А.П., Ляміна Т.М., Каверіна Є.К., Науменко Т.І., Новосьолова С.Л., Петрова В.А., Павлова Л.М., Радіна Є., Розенгарт-Пупко Г.Л. та ін.).

Навчальний посібник адресовано студентам факультетів дошкільної освіти вищих педагогічних навчальних закладів, а також магістрантам, аспірантам. Ним можуть користуватись також дошкільні працівники та батьки.

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ПЕРШОГО РОКУ ЖИТТЯ

1.1. Становлення мовлення дітей від народження до 6 місяців

Розвиток мовлення дітей в ранньому віці одне з найважливіших завдань педагогіки раннього віку. Розвиток мовлення тісно пов'язаний з формуванням усіх психічних процесів (сприймання, пам'ять, мислення та ін.) і водночас є основою цілеспрямованої пізнавальної діяльності дитини. Саме тому означена проблема завжди була в центрі уваги дослідників.

Становлення і розвиток мовлення дітей першого року життя досліджувалося фізіологами (Кольцова М.М., Павлов І.П., Красногорський М.І., Іванов-Смоленський А.Г., Сеченов І.М. та ін.), психологами (Баєв Б.Ф., Виготський Л.С., Лурія О.Р., Маркова А.К., Николенко Д.Ф., Ельконін Д.Б., Рубінштейн С.Л. та ін.), лінгвістами (Гвоздев О.М., Потєбня О.О. та ін.), лінгводидактами (Богуш А.М., Тихеева Є.І., Федоренко Л.П. та ін.), педагогами (Аркін Ю.А., Аксаріна Н.М., Іваненко А.П., Науменко Т.І., Петрова В.А., Попова М.І., Радіна Є.І. та ін.). Розвиток мовлення дитини обумовлений певною закономірністю. Умови життя і виховання можуть сприяти цьому розвитку і, навпаки, можуть його гальмувати.

Дитина народжується з готовим апаратом мовлення, зазначає Є.І. Тихеева, та не говорить. Це обумовлено не тільки недорозвитком усієї нервової системи і центрами мовлення, але

й низкою інших причин. Такі причини описує Є.І. Тихеева:

- 1) новонароджений не володіє навичками користування своїм апаратом мовлення, йому потрібно цю навичку набути;
- 2) у нього відсутній зміст для мовлення, тому потрібно цей зміст здобути;
- 3) йому невідомі словесні форми мовлення, він повинен з ними познайомитись;
- 4) мовлення пов'язане з проявами мислення і обумовлено ним;
- 5) мова розвивається за умов соціального спілкування між людьми; між новонародженим й оточуючими його людьми соціальні зв'язки ще не встановлені, їх потрібно встановити.

Перші роки життя дитини мають вирішальне значення для подальшого розвитку її мовлення. Більшість із причин, що обумовлюють затримку розвитку та дефекти мовлення дітей більш старшого віку містяться в умовах їхнього життя в ранньому віці.

Розвиток мовлення дітей раннього віку вчені (Розенгарт-Пупко Г.Л. та ін.) поділяють на два періоди: підготовчий період (1 місяць – 1,5-2 роки) та другий – період активного мовленнєвого розвитку (1,5-2 роки – 3 роки).

Перший рік життя належить до підготовчого періоду, в середині якого виділяють три етапи (47, с.10).

Перший етап (1 місяць – 5-6 місяців) з провідною діяльністю – емоційне спілкування дитини з дорослим, він характеризується появою перших передмовленнєвих реакцій. Дитина розпочинає своє життя криком. Крик новонародженого – ознака нормального розвитку людини в організмі матері. Крик – це вроджена безумовно-рефлекторна реакція, що викликається сильними органічними відчуттями негативного характеру (біль, голод, незручності). Крики не потребують спеціального навчання, вони не залежать від слухових сприймань, оскільки кричать і глухі діти. Крики не є результатом наслідування чи звички.

З фонетичного боку, крик – це видих при звуженій голосовій щілині і більш чи менш відкритою порожниною рота – утворюється звук голосного типу різного ступеня відкритості.

У психології мовлення довгий час панувала думка, що в дитячих криках не можна виокремити якихось мовленнєвих елементів. У другій половині ХХ ст. в окремих дослідженнях (Тонкова-Ямпольська Р.В. та ін.) було доведено, що у криках можна виділити окремі моменти, які сприймаються на слух, як звуки, що наближуються до фонем «а» та «е». Хоча, звісно, ці звуки за їх акустичними характеристиками не можна ототожнювати з мовленнєвими звуками. Подібні звуки, як зазначає вчений, спостерігаються і у птахів. Їх не можна назвати фонемами, оскільки у дітей цього віку ще нерозвинений артикуляційний апарат, відсутній і фонематичний слух. Яку ж функцію виконує крик? Крик – це сигнал небезпеки, дитячого неблагополуччя. Крик новонародженого відразу викликає неспокій у батьків. Дорослі намагаються будь-якими шляхами заспокоїти дитину (беруть на руки, колишують, возять у колясці і т.ін.), завдяки чому крики поступово набувають умовно-рефлекторного характеру. Утворення умовного рефлексу на крик досить швидкими темпами дало привід П.Л.Загоровському стверджувати, що начеб-то крики виконують комунікативну функцію. Дещо подібної думки дотримується і В.В.Зеньковський. За його словами, крик має соціальне відлуння, оскільки він фактично слугує «засобом вираження того, що переживає дитина» (22, с. 108). І далі продовжує, що «досить рано крик сам по собі стає виразним, тобто виникає не тільки як рефлекторний, але й як виразний, внутрішньообумовлений голосовий рух»(там само).

На думку В.В.Зеньковського, у криках дітей досить рано спостерігаються голосові нюанси, які дають можливість матері безпомилково визначати, що ж означає цей крик. За В.Штер-

ном, мати вже в перші тижні життя, може розрізнити, що означає крик дитини: біль, голод, чи те, що вона мокра.

Це питання, на нашу думку, залишається дискусійним. Не можна погодитись із тезою В.В.Зеньковського, що «малюк досить рано усвідомлює виразну силу крику і намагається її використати» (22, с. 109).

Низка сучасних учених (Кононова І.М., Тонкова-Ямпольська Р.В. та ін.) заперечують це твердження і зазначають, що крики позбавлені функції спілкування. Та все ж ніхто з учених не заперечує позитивної ролі криків у підготовці мовленнєвого апарату до звуковимови. Одні вчені (Красногорський М.І., Розенгарт-Пупко Г.Л., Рубінштейн С.Л., Тихеева Є.І. та ін.) відносять крик до підготовчого етапу звуковимови, інші (Бельтюков В.І., Кольцова М.М., Кононова І.М. та ін.) розглядають його як самостійний безумовно-рефлекторний прояв. Натомість, на думку І.М.Кононової, крик не можна віднести до підготовчого етапу, оскільки він «протікає на тлі негативних емоцій», а в артикуляційному плані «удосконалюється вельми мало» (25, с. 13).

Ми вважаємо, що не можна ігнорувати роль криків у розвитку мовленнєворухового аналізатору. Крики, як перші голосові реакції, відіграють досить суттєву роль у підготовці мовленнєвого апарату до звуковимови. Вони сприяють і розвитку мовленнєвого дихання. Саме тому дорослі не повинні лякатися дитячих криків, це цілком закономірне явище у становленні звуковимови. Натомість це не означає, що дитина мусить увесь час кричати. Голосні крики впродовж тривалого часу в перші місяці життя це сигнал нездорового стану організму, дитині потрібна лікарська допомога. На позитивне значення перших голосових звукових реакцій у подальшому розвитку мовлення дітей вказували М.І.Красногорський і Є.І.Тихеева.

Так, М.І.Красногорський відзначає, що в першому півріччі,

в перші місяці життя у немовлят з'являються «недиференційовані голосові шуми, свисти, крики і верески різних відтінків, які поступово диференціюються у мовленнєві звуки» (27, с. 198). За його словами, ці перші «голосові звуки є підготовкою, природними вправами дихальної і голосової мускулатури для організації майбутніх більш складних голосових реакцій» (27, с. 198). Аналогічної думки дотримується і Є.І.Тихеева. Вона зауважує, що з перших днів життя дитина стає на шлях вправлення свого голосового апарату. Ці перші голосові вправи ще не складають мовлення, а є лише рефлексорними звуками, які здійснюють величезний вплив на розвиток мовлення. Вони встановлюють асоціації між слуховими сприйманнями дитини й нервовими центрами мовлення, асоціації, що обумовлюють надалі наслідувальне мовлення. Промовляючи мимовільно звуки, дитина одночасно чує їх і навчається поступово володіти органами мовлення так, щоб вимовляти звуки довільно (49, с.38).

Позитивно оцінює перші голосові реакції дитини і С.Л.Рубінштейн. Він пише: «Упродовж першого, підготовчого періоду розвитку мовлення, до того, як дитина починає говорити, вона передусім набуває деякого пасивного фонетичного матеріалу, оволодіває своїм голосовим апаратом і навчається розуміти мовлення оточуючих» (48 с. 460). Значення крику в житті дитини і в розвитку мовлення, за В.В.Зеньковським, полягає в тому, що в криках спостерігаються перші прояви артикулювання звуків; а також має місце самонаслідування, що сприяє розвитку голосового апарату. Не можна забувати, підкреслює автор, що в породженні звука велике значення набуває дихання, коли «дитина кричить, вона вправляє легені» (22 с. 111).

Впродовж першого місяця життя в короткі проміжки активного неспання на руках у дорослого відбувається перше спілкування дитини з дорослим на емоційному тлі. Вод-

ночас у цей період ще досить тяжко викликати в дитини відповідну реакцію, отже, ініціатива спілкування належить дорослому.

На другому місяці життя значно збільшується тривалість періоду активного неспання. Це дозволяє дорослому спілкуватися з дитиною не тільки на руках, а й у ліжку чи в манежі.

На другому місяці в дитини з'являються перші короткі звуки (*г, кх, к*) і звукосполучення: *гу-гу, агу*, що одержали назву «гукання». На відміну від крику, гукання – це збудження приємного позитивного характеру і виникає воно передусім у відповідь на ніжні, ласкаві слова дорослого. Ось чому спілкування дитини з дорослим упродовж другого місяця життя повинно носити характер «розмови»; дорослий сам заграє з дитиною, посміхається, намагається затримати на собі погляд, викликати посмішку, вимовляє звуки «*агу-агу*», «*гу-гу*», «*ау*». На кінець другого місяця дитина починає фіксувати зорові і слухові подразники, довго сміється, якщо з ним розмовляє дорослий; слідкує поглядом за іграшкою, що рухається.

Після двох місяців активність мовленнєвих реакцій зростає, відтепер дитина промовляє звуки не тільки у відповідь на мовлення дорослого, але й тоді, коли його побачить, при його наближенні до дитини. Склад і характер таких звуків аналізують учені (Рубінштейн С.Л., Тихеева Є.І. та ін.). Так, Є.І.Тихеева зауважує, що перші звуки, які відтворює немовля уже в перші тижні життя, є злиті сполучення, що складаються здебільшого з гортанних і губних звуків: *гх, пех, мг, бг* і т. ін. Дитина безперервно вправляється у їх вимові. С.Л.Рубінштейн дає більш докладний аналіз різних звуків, що їх відтворює дитина. За своїм фонетичним складом, відзначає автор, перші звуки, що їх відтворює дитина, наближаються до голосних *а, е, у*; до них додається у вигляді придихування звук, близький до *х* і до гортанного *р*, переважно сполучення *-ере-*. З приголосних, надалі,

одним з перших з'являються губні *м, п, б*; потім йдуть зубні *д, т* і, нарешті, шиплячі (48, с. 461).

На третьому місяці у спілкуванні дитини з дорослим відбуваються суттєві зміни – ініціатива спілкування, відтепер, належить дитині, вона вже сама шукає поглядом дорослого для спілкування з ним. У відповідь на вітання дорослого, чи навіть коли його побачить, дитина голосно сміється, промовляє звуки голосного типу «*а-а-а*», «*е-е-е*», рухає руками, ногами (яскраво виражений «комплекс пожвавлення»). На третьому місяці, за даними Н.І.Касаткіна і І.Н.Нечаєвої, дитина вже розрізняє звуки різної висоти.

Водночас зауважимо, що означені позитивні зміни відбуваються за умови, якщо дорослий в попередні місяці постійно спілкувався з дитиною на позитивному тлі. Поява позитивної емоційної голосової реакції дитини на дорослого в цей період, за словами Д.Б.Ельконіна, є підґрунтям виникнення і розвитку нових форм спілкування, зокрема наслідування звуків.

На четвертому місяці спілкування між дорослим і дитиною відбувається вже на тлі голосових реакцій. В цей період збільшується кількість звуків, що їх промовляє дитина, з'являються сполучення звуків приголосного типу «*тіль*», «*ррр*», «*фр*», «співучі звуки» (І.М.Кононова): «*о-о-о-е*», «*а-е-е-а*». У другій половині місяця з'являється гулення, що нагадує спів птахів, булькання, фиркання. Зауважимо, що дорослий не завжди може повторити за дитиною її голосові утвори. Згодом вони зникають і в дітей.

Гулення – це збудження приємного характеру, воно виникає під впливом позитивних емоцій, його необхідно підтримувати і розвивати.

На стадії гулення звуки промовляються під контролем слуху, діти вже прислуховуються до своїх голосових реакцій. Відтепер дорослий може спілкуватися з дитиною на відстані, пере-

ЗМІСТ

Попереднє слово	3
Розділ 1. Розвиток мовлення дітей	
першого року життя	5
1.1. Становлення мовлення дітей	
від народження до 6 місяців	5
1.2. Характеристика мовленнєвого розвитку дітей	
6-12 місяців	18
1.3. Особливості засвоєння дітьми перших слів	29
1.4. Методика розвитку мовлення дітей	
першого року життя	37
1.5. Методика роботи з картинкою	
на першому році життя	54
Розділ 2. Розвиток мовлення дітей	
другого року життя	66
2.1. Характеристика мовлення дітей другого року життя	66
2.2. Розвиток словника та активного мовлення дітей	74
2.3. Особливості засвоєння дитиною	
звуків рідної мови	91
2.4. Формування граматичної правильності	
мовлення дітей	96
2.5. Розвиток діалогічного мовлення дітей	
на другому році життя	103
2.6. Розвиток описового мовлення дітей	110
2.7. Методика розвитку мовлення дітей	
другого року життя	115

Розділ 3. Розвиток мовлення дітей

третього року життя	167
3.1. Характеристика розвитку мовлення дітей	167
3.2. Методика розвитку мовлення дітей третього року життя	207
3.3. Методика роботи з картинками в першій молодшій групі	243
3.4. Методика використання художніх творів у роботі з дітьми третього року життя	261
3.5. Робота з розвитку мовлення в повсякденному житті	284
3.6. Роль сім'ї в розвитку мовлення дітей раннього віку	294
Література	305
Додатки	309
Зміст	342